

Серед карт й путівників: краєзнавство, відпочинок і туризм в рецепції галичан XIX – першої половини XX ст.

У статті проаналізовано сприймання галицького краєзнавства у його історико-етнографічному та відпочинковому аспектах. Автор також простежує еволюцію уявлень про туризм в ментальності галичан впродовж XIX – першої половини XX ст. у контексті інтелектуального та повсякденного життя.

Ключові слова: краєзнавство, відпочинок, етнологія, історія, Галичина, культура, стереотип.

Продукт культури XIX–XX ст., краєзнавство довгий час залишалося синтетичною дисципліною, що поєднувала географію з філологією, етнографією, археологією та «чистою» історією. Водночас професійний статус тих, хто його пропагував, довгий час залишався невизначеним. Прикладом цьому може служити тогочасна Галичина. Тут регіональне краєзнавство опинилося на перетині двох протилежних тенденцій: його прагнули перетворити на окремий різновид діяльності, проте довго сприймали як один з варіантів туризму чи одним зі способів проведення вільного часу. Еволюція різних форм українського та польського краєзнавства й туризму на теренах Галичини уже була предметом наукових студій [13, 14, 21]. В цій статті обмежимося лише кількома аспектами проблеми: суспільного сприйняття туризму і краєзнавства у контексті повсякденного побуту, національних ідеологій та інтелектуального життя краю.

Гене́за ідеї: від паломництва до туристики

Передісторію туризму на західноукраїнських землях можна вбачати ще в пізньосередньовічних та ранньоновітніх мандрівках мешканців цих територій. Однак тут є й суттєві різниці: для жителів цього часу насправді важливими були подорожі в інші країни чи місцевості. Вони відвідували їх як палігрими до святих місць, як торговці чи студенти (книжники), учасники делегацій тощо. Свої ж власні землі середньовічні й

ранньомодерні автори описували з погляду не мандрівників, а постійних жителів Руського воєводства*. Значною мірою, таке краєзнавство мало риси історіографічного дослідження, як його розуміли середньовічні й ранньоновітні ученикнижники, але й художнього тексту, метою якого було справити враження на читача з допомогою вдалих риторичних фігур чи цікавих історій**.

Туризм як окрема категорія мислення й культури – винахід тої епохи, коли землі колишньої Русі були приєднані до Австрійської монархії під назвою Галичини й Володимирії. Винайдення туризму в цей період мало кілька етапів. Фактично, ще з другої половини XVIII ст. серед інтелектуальних еліт краю стало виникати зацікавлення подорожами як інструментом формування освіченої людини, «громадянина світу» в ідеології Просвітництва. Водночас змінювався суспільний образ мандрівника, а разом з ним – уявлення про мету подорожей загалом. З одного боку, людей приваблювали мандрівки у Святу землю та в Рим (духовний центр католицизму), і відповідно, роль пілігримів, які здійснюють подорожі для спасіння душі й покути гріхів. При цьому для римо-католиків мандрівки біблійними місцями Близького Сходу, у тому числі колективні, впродовж XIX ст. стали доволі частим явищем. Натомість перше руське (українське) паломництво на чолі з митрополитом А. Шептицьким відбулося аж на початку XX ст. Його вважали релігійно-національною

* Відомі приклади з XVI–XVII ст.: «Leopolis triplex» / «Потрійний Львів» Бартоломія Зіморевича (Озимка) – історія міста, яку написав один з його бургомістрів, «Хроніка міста Львова» Яна Аल्पека (Алембека), хроніка Томаша Юзефовича тощо. Можливо, лише поема «Роксоланія» ще одного мешканця Русі – Себастьяна Фабіана Кльоновича (Кльоновоца) відповідала вимогам нинішньої літератури подорожей рідним краєм. Тут, крім Львова та Києва, поет описав також менші міста Русі (Белз, Бузьк, Сокаль, Перемишль), згадав основні ріки а також неназвані села – особливо привабливі для міщанина своєю екзотикою, побутом та звичаями руських (українських) мешканців краю.

** Так, у своїй віртуальній подорожі Руссю Кльонович, здебільшого, прославляє міста, насамперед Львів, та їхні знакові споруди; мандрівка поза міські мури означає для поета й читача розповідь про магичні практики (так звана легенда про Федора й Федору) й дивовижні танці, які практикують «руси». Однак Кльоновичева «Роксоланія» – це передовсім, візія інтелектуала-книжника, який описує «свою» Русь, а не опис мандрівки краєм.

акцією, продовженням традицій, які започаткувала давньоруська проща Данила Паломника [5]*. На місцевому галицькому рівні відповідником паломництва до Єрусалиму стали прощі до місцевих святих місць, зокрема до церков з чудотворними іконами, реліквіями святих (на храмові свята), а також до тзв. Кальварій – місць, що відтворювали Христові Страсті. Їх могли собі дозволити люди з бідніших верств населення, зокрема селяни, а не лише інтелігенція та духовенство**. Звідси – популярність відпустових місць, остаточний канон яких склався у XIX-XX ст.: від Зарваниці, Унева, Гошева, Самбора, до Краснопуці, Глинян, Грушева, Крилоса, Підкаменя, Страдча, Улашківець тощо. Натомість римо-католики здійснювали прощі до власних відпустових місць: Рудок, Стрия, тощо. Представники ж третьої за чисельністю релігійної спільноти – іудаїзму – також мали власні святі місця, зокрема пов'язані з діяльністю хасидських цадиків: Жовква, Броди, Белз, Коломия тощо.

Просвітництво та романтизм принесли в культуру Галичини власний образ мандрівника, популярний серед світської інтелігенції. Це – образ пілігрима-героя, представника романтичних ідеалів (невипадково один з перших перекладів байронівського «Чайльд-Гарольда» польською мовою побачив світ власне у Львові). До того ж, новітній образ Галичини і Володимирії привернули увагу західних мандрівників, яких поступово стали називати туристами***. Водночас серед заможних мешканців регіону мандрівки Європою були модними атрибутами світського життя. Крім цього, традиція зобов'язувала представників вільних професій, зокрема митців, подорожувати осередками мистецького та літературного життя континенту (Італією та Францією). Змушували до мандрівок також інші професії: військові нерідко потрапляли в інші країни через воєнні дії (як майбутній письменник Андрій Чайковський – на Балкани),

торгівці – для залагодження ділових інтересів, музиканти – через гастролі та часту зміну місця праці й проживання (як Соломія Крушельницька, Модест Менцинський чи Михайло Голінський). Туристами з обов'язку були також мореплавці, наприклад, військовий адмірал Ярослав Окуневський, який згодом видав збірку нарисів – листів з подорожей («Листи з чужини»). Частішими були візити галичан до імперської столиці – Відня та відпочинкових місць / санаторіїв Австрії й Західної Європи. Такі поїздки «відбували» (за тогочасною термінологією) також мешканці галицької провінції****. Мету таких мандрівок бачили, з одного боку, у чистому відпочинку, рекреації та лікуванні, поверненні втрачених сил з допомогою природних ресурсів. Популярністю серед інтелігенції вже з кінця XVIII ст. користувалися мінеральні води та пов'язані з ними відпочинкові комплекси. Так виникла «мінеральна курація», яку тогочасні інтелектуали напівіронічно вважали одним з найприємніших видів лікування, а фактично, – приводом для подорожей та організації товариського життя. В Галичині до цього виду відпочинку підштовхнули дослідження Теодора Торосевича, який рекламував цілющі властивості галицьких мінеральних вод. З того часу мандрівники до мінеральних курортів стали відносно поширеними. Зокрема, серед найвідоміших пунктів відпочинку уже в 1860-х рр. називали передусім Трускавець, Любінь та Шкло, а згодом – і менших купелевих закладів [58]. Згодом популярність відпочинкових (не лише «мінеральних») місцевостей зростає, а їхня географія розширилася. Сюди ввійшли, крім інших, також Яремче, Микуличин, Дора, Ворохта, Осмолода, Криниця та Івоніч (у Західній Галичині) [35,51] тощо. Кожне з таких місць мало свої переваги для мандрівників. Частина з них шукала цілющі джерела; іншу приваблювала краса гір, споглядання пейзажів тощо. Цей бік гірського туризму мав окрему історію [64].

* Цікаво, що учасники новітнього українського паломництва – переважно священники та інтелігенти – раз по раз порівнювали бідні райони Палестини з своєю рідною землею – Галичиною.

** Традиція релігійного подорожування в регіоні не переривалася, фактично, аж до 40-х років XX ст., приховано існувала навіть у часи УРСР і наново відродилася уже в кінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст.

*** Так, на початку XIX ст. з'явилися краєзнавчі нариси професора Львівського університету Бальтазара Гакета, який описував території Східної Європи, а також тимчасового мешканця Львова Карела Запа, присвячені спеціально Галичині тощо. З іншого боку, пізніші описи Галичини у текстах таких німецькомовних мандрівників, як Йоган Коль, також знайомили туристів зі специфікою краю. Одним з важливих чинників, що стимулював розвиток туризму в Австро-Угорщині, стали путівники – зокрема, так звані «бедекери» (від імені їхнього видавця, Карла Бедекера). На їхніх сторінках Галичина й Володимирія, посідали своє, хоч і скромне, місце. Поява таких путівників підштовхувала самих галичан до мандрівок австрійською імперією й поза її межі.

**** Невипадково в споминах мешканки Стрия Осипи Бобикевич вміщено докладний та барвистий опис однієї з таких поїздок до Італії – з усіма колізіями, непорозуміннями та емоційними враженнями туристки.

Менш привабливими з туристичного погляду були місця видобутку нафти, що постали внаслідок стрімкого розвитку нафтового промислу в Галичині, що поставала «новим Ельдорадо» [41]. Однак навіть їх іноді рекламували як туристичні атракції.

З іншого боку, ідеологія романтизму, яка відкрила для еліт культуру «простого народу», стимулювала інтелігентів до краєзнавчих історико-етнологічних подорожей як інструментів пізнання цієї культури. Так, уже учасники «Руської трійці» (особливо – Іван Вагилевич та Яків Головацький) ще в студентські часи вдавалися до таких подорожей. Їх метою вони вважали пошуки «руської старовини», записування фольклору і звичаїв, та, зрештою, наближення до селян, яких уявляли «еталоном» простого люду. Так з'явилися подорожні записки Я. Головацького, який описував свої мандрівки Галицькою та Угорською Руссю у вигляді листування з другом-міщанином*, а також ряд подорожніх нотаток інших авторів [23]. Подібну тенденцію можна було спостерігати й серед польських інтелігентів, які здійснювали романтичні/сентиментальні мандрівки Галичиною [60, 42]. У другій половині ХІХ ст. романтика таких подорожей поступово уступила місце методиці краєзнавства. До нього долучалися священники та вчителі, які проживали у віддалених від Львова містечках і селах (таких, наприклад, як Мшанець, де довгий час проживав о. Михайло Зубрицький [4] чи в тих парафіях, де парохом був письменник й етнограф о. Юрій Кміт. Заручившись підтримкою місцевої інтелігенції, львівські вчені почали організовувати наукові експедиції в провінцію. Частина з них була присвячена історико-археологічним пошукам: вивченню доісторичних об'єктів [39], дослідженням історії княжого Львова, Галича, Звенигорода, Теревовлі, тощо, зокрема під керівництвом професора Ізидора Шараневича [31]. Під впливом таких зацікавлень галицькі інтелектуали ХІХ ст. (як наприклад, Василь Ільницький) прагнули реконструювати й популяризувати історію окремих княжих городів та мандрували краєм [8,9,10]. У ХХ ст.

резонансні розкопки у Давньому Галичі/Крилоші, які проводив Я. Пастернак [20], покликали до життя своєрідну форму відпочинку: участь студентів в археологічних дослідженнях та прогульки-прощі інтелігентів до місця розкопок.**

Інша частина мандрівок мала фольклорно-етнографічну мету, як, зокрема, поїздка львівських дослідників на Бойківщину 18 серпня – 24 вересня 1904 р., до якої був залучений Іван Франко. Знаменно, що цю подорож письменник розглядав також і поглядом туриста, який іде залізницею, а водночас і людини, для якої селянський побут був рідним: «З вікон залізничних вагонів ми могли лише спостерігати, як (...) старовинні селянські споруди змінюють свою форму й модернізуються. В одному місці зникли старі, виготовлені з дерева й соломи, шатроподібні піраміди (...) в іншому – не побачиш уже примітивного механізму для піднімання даху», – зауважував він [27, с.78]. Поруч з цим, Іван Франко, ще починаючи з студентських років, обходив Дрогобиччину (поблизу рідних Нагуевич), а також села в інших регіонах Бойківщини, Гуцульщини, збираючи фольклорні та історико-етнографічні матеріали та просто активно відпочиваючи [7, 15, 24]. Результатом цих мандрівок були кількатомні «Галицько-руські народні приповідки» (Львів, 1901-1910), записи пісень, етнологічні спостереження тощо. Мету інших Франкових мандрівок можна назвати археографічною. Письменник й вчений відвідував зокрема плебанії та дяківські хати у пошуках стародруків та давніх манускриптів, й закликав до цього інших інтелігентів. Підсумком таких мандрівок стала й частина матеріалів до фундаментальних «Апокрифів та легенд з українських рукописів» (Львів, 1896-1910). Водночас українські письменники й вчені ХІХ – поч. ХХ ст. виїздили в сільську місцевість, насамперед в Карпати, також й для літнього відпочинку. Звідси – міфологія Криворівні як Українських Афін та популярність парохії о. Олекси Волянського як центру, довкола якого збиралися відомі діячі Західної та Східної України: від Івана Франка до Лесі Українки, Михайла Коцюбинського (якого відпочинок в

* Результатами цих подорожей Головацького став, зокрема, чотиритомник народних пісень з Галичини та Закарпаття, описи народних звичаїв, обрядів вірувань та матеріальної культури, діалектологічні матеріали, що лягли в основу словника та граматики руської (української) мови тощо. Товариш Головацького, Іван Вагилевич також мандрував Галичиною, не лише збираючи реальні й уявні сліди існування дохристиянської культури, але й прицільно вивчаючи культуру, мову, звичаї й уявлення карпатських субетносів, насамперед бойків та гуцулів.

** Вони, наприклад, входили до програми літніх таборів Католицької Акції Української Молоді «Орли», що мали наблизити жителів міста до «історії, Бога та природи». Формою наближення була «етнографізація» та архаїзація побуту (запровадження «ватри», сприймання човнів як «запорозьких чайок», учасників табору як «братчиків» тощо), екскурсії до розкопів й безпосередній контакт з історичними пам'ятками.

Гуцульщині надихнув на створення «Тіней забутих предків») та Гната Хоткевича, який зорганізував гуцульський театр) тощо. Поруч з тим, галицькі українці намагалися відвідувати Велику Україну (насамперед Київ, Канів), вважаючи ці подорожі також пізнанням рідного краю. Такі мандрівки були для них поверненням до витоків, у спільне для наддніпрянців та наддністрянців історичне минуле. Це психологічно відтісняло на другий план політичні та культурні реалії, з якими галичани зустрічалися у Російській імперії, й давав їм привід для оптимістичного погляду на майбутнє [2, с.334–365].

Проте водночас з українським у Галичині розвивався також й польський туристично-відпочинковий та красзнавчий рух. Його учасники розглядали Galicję (Галичину) як власний культурний та політичний П'ємонт, і, попри демографічну перевагу русинів (українців), вважали її своєю етнографічною територією. Так, з одного боку, галицьких поляків приваблювали пам'ятки й краєвиди Західної Галичини, насамперед Кракова з його Вавелем, польських Татрів з характерною гуральською етнокультурою, а також інші частини розділеної Польщі. Певний час популярними серед галицьких поляків були поїздки до Морського Ока – озера в Татрах, довкола якого велися територіальні суперечки. Його відвідування набуло рис патріотичного чину та мало підсилювати почуття національної гордості [33]. Поруч з західним, серед галицьких поляків був популярним також і східний вектор туристичних мандрівок. Їх об'єктом була відповідно Східна Галичина, передовсім її міста, які в польському середовищі стали рекламувати як місця власної історичної пам'яті. Так з'явилися, зокрема, маршрути, пов'язані з історією давньої Речі Посполитої, її королів (Стефана Баторія, Яна III Собеського, Яна Казимира) та магнатських родів (Собеських, Жолкевських тощо), увіковічених у замкових комплексах (Олесько, Підгірці, Золочів тощо), та приватних містах на зразок Жовкви. (Водночас українці намагалися потрактувати історію цих місць у руслі власного минулого [див, напр.: 6]) Так спроектоване в історію краєзнавство набувало ностальгічних рис. Ця туга за славним минулим значною мірою сформувала те, що нині називають «львовознавством». При цьому столиця Галичини все більше ставала об'єктом внутрішньої конкуренції між поляками та укра-

їнцями: і одні й другі вважали Львів історично «своїм»*. Водночас ця конкуренція поширилася не лише на близькі, а й на віддалені гірські околиці – насамперед, на терени Гуцульщини, Бойківщини й Лемківщини. Серед польських міщан, так само як і серед українських, все більше розповсюджувалася не лише мода на проходи у великих містах, а й на прогулянки на приміські території, а у відпочинковий сезон – у сільську місцевість (передовсім – у санаторії, які тоді почали розбудовуватися, перетворюючи села та містечка, але також і в «звичайні» села.)

Зразковий турист: еволюція іміджу

Прагнення зробити поїздки з міста у село комфортнішими та прогнозованими сприяли появі матеріальної та інформаційної інфраструктури галицької туристики. Передовсім, подорожуючі потребували відповідних засобів для пересування. Традиційною і однією з найдавніших форм подорожі завжди залишалася піша хода. У першій третині ХХ ст. в Галичині вже існували певні стандарти спорядження й поведінки туриста-пішохода. Так, автор польського «Путівника по Східних Бескидах» Генрик Гонсьоровський рекомендував тим, хто вирушав у гори, обов'язково мати з собою, крім компасу, т.зв. «альпійський кий» довжиною 180 см., щоб долати урвища, спинатися схилами та долати різноманітні перешкоди тощо [45, т.1, ч.1, с.15–24]. Водночас він акцентував на «плюсах» та «мінусах» тогочасного гірського туризму. З одного боку, в Карпатських лісах уже було багато проторених маршрутів з відповідними ознакуванням, існували спеціальні домівки для туристів тощо. Проте значна частина територій залишалася важкодоступною та необладною, а за туристичні пристанища тут слугували пастуші колиби чи обороги. Професійних гідів теж було небагато, тому мандрівник мусів орієнтуватися на карти та орієнтаційні знаки або довіряти мимовільним проводирям: польським лісникам чи гайовим або українським селянам [45, т.1, ч.1, с.15–24].

Однак пішохідний туризм поглинав час та вимагав значних фізичних зусиль, особливо коли йшлося про великі віддалі. Звідси – розвиток інших засобів пересування, які її доповнювали та заміняли. Це поїздки кінями – міським фіакром та сільським возом, до якої згодом додалася мандрівка залізничними потягами між населеними пунктами (а також омнібусами та кінні

* Звідси – розгалужена уже на початок ХХ ст. сітка публікацій про Львів: від історій міста пера Ігнаци Ходиніцького та Дениса Зубрицького до нарисів Францішка Яворського та Владислава Лозінського, і досить значна «леополітана» першої третини ХХ ст., коли автори польської «Biblioteki Lwowskiej» репрезентували своє бачення історії міста, а українці (Іван Крип'якевич, Микола Голубець) – його альтернативу.

трамваями, яких згодом змінили електричні – у містах). Ще згодом (орієнтовно з 80-х рр. XIX ст.) за місто стали їздити також велосипедами («роверами»/«roweramy»). Перші популяризатори велосипедів в Галичині наголошували на користі їзди на «роверах» для здоров'я й рекомендували також вирушати в мандри саме на такому транспорті [46, 56, 57]. Водночас галичани попереджали, що довго подорожувати може лише досвідчений «цикліст» (той, хто наїздив за день 30-40 км, та зміг здійснити, принаймні, дво- чи триденну подорож завдовжки 120-250 км). Для справжніх мандрівок рекомендували обзавестися якісною («міцною й важкою») «дорожною машиною», здатною витримати подорож пересіченою місцевістю. Переваги їзди на велосипеді описували досить сентиментально, рекламуючи цей вид пересування: «...мандрівки, а особливо довгі подорожі – вінець їзди на колесах. Саме в них, допіру, зрозуміє їздець, яким скарбом для нього є добра машина [велосипед – Р. Г.], скільки додасть йому здоров'я й сили. Без жодних коштів, швидко перетинає цикліст села й міста, не скутий часом й місцем. Може затриматися тоді й там, де йому сподобається, вільно милуватися дивами природи, вдихнути бальзамічний аромат хвойних лісів, взагалі розпливатися у розкошах, які надає йому обрана дорога». [57, с. 50]. Водночас, проїхавши від Львова до Кам'янець-Подільського, львівський велосипедист кінця XIX ст. вів своєрідну статистику своїх фізичних й матеріальних затрат* та дійшов висновку, що мандрівка велосипедом краща за відпочинок в санаторії. Згодом їзду на велосипедах доповнили подорожі легковими авто (які спочатку називали по-різному: «гумірадлер», «samochód», «wóz elektryczny») тощо. Згодом сфера їх використання розширилася, а поруч на сільських та шосейних дорогах з'явилися також й перші вантажівки, а між двома світовими війнами й автобуси. (Інша справа, що вони ходили не так часто: переважно – зранку та по обіді, коли люди з сіл добиралися на роботу в місто, а також в літній сезон – спеціально для відпочивальників, про що попереджали тогочасних мандрівників) [45, т.1, ч.1, с.3].

Відповідно трансформувалося також спорядження туриста. Воно залежало, звичайно, від соціального становища мандрівника та від засобів, якими він подорожував. В одних випадках це

могла бути лише торба, з якою турист мандрував пішки. В інших, – коли він рухався якимось транспортом (спочатку – кіньми або поїздом), мова могла йти про кілька валіз. Натомість у кінці XIX ст. для замських мандрівок велосипедом пропонували застатися торбою або пакунком-«завитком» («zawiniątkem»), де містилися б засоби особистої гігієни (мило, рушник, гребінь, зубна щітка), одяг (панчохи, тонка нічна сорочка, «пливацькі» штани, кафтан-трико), аксесуари до велосипеда, а також їжа й напої (у тому числі «маньєрка» коняку) [46, с. 51]. На себе ж велосипедист-мандрівник мав вдягнути своєрідну уніформу, вовняне або фланельне вбрання гранатового або темно-сірого кольору: від легкої вовняної шапочки «з дашком» до трикотажної сорочки, «пливацьких» штанів, довгих панчіх / гетрів, широкіх штанів-шароварів, запнуті внизу на гудзики, шкіряні напівчеревики тощо [46, с. 52]. Автори першого (виданого у Львові) підручника для велосипедистів Віктор Бергер та Казимир Гемерлінг пробували регламентувати навіть зовнішню поставу «цикліста», рекомендуючи, щоб він їхав випростаний, а не похилений вперед, як на перегонях, бо це виглядає неестетично [46, с. 48]. До того ж, подорожнім (серед яких бачили, передусім, чоловіків) рекомендували змінити режим харчування: їсти часто, але небагато, утримуватися від горілки, п'ючи лише коньяк з содовою та пиво. (Водночас велосипедистам радили не відмовлятися від звичного для Центральної Європи режиму: сніданок – з самого ранку, друге снідання – біля 9 год., обід о 12 чи 1 год., та вечеря/коляція – о 6-7 увечері) [46, с. 53]. Загалом екіпірування туриста залежало від мети його поїздки: купальний костюм – коли мова йшла про літній виїзд на річку, чи лижне вбрання – коли йшлося про все популярніше з початку XX ст. катання на лижах. Натомість водіям автомобілів 20-30 рр. XX ст. рекомендували одягатися аскетично (вільне вбрання, рукавиці, черевики з шкіряною підошвою та спортивну шапку з навушниками, плащ-порохівник – влітку, осінню – шкіряна куртка, зимою – хутро з широким ковніром). Приблизно так – тепло й просто – радили вдягатися й пасажирам. «Як смішно виглядають люди, які їдучи ..., вбирають на голову цілий апарат, що складається з «футра», «мікі», віконець на ніс, віконець на уста, вуха (...) так, що їхня голова нагадує ескімосів або кінець помпи до вибирання

* «Щоб проїхати 1 км на машині того типу, який я мав, треба рушити 370 разів однією й другою ногою, отже, на 913 км. – 337 810 разів. Хто не вірить – нехай перевірить. Пересічно я видавав 3 гульдени на день. Цю подробицю наводжу для тих, хто прагнув би здійснити довшу мандрівку на колесах, але боїться надто високих видатків». [57, с.33].

густих елементів з певних, не добре пахнучих, місць». – іронічно зауважував автор тогочасного порадики для шоферів [63, с. 110-111].

Орієнтацію на невідомій місцевості туристам мали забезпечувати, передовсім, різні типи карт та планів міст. При цьому мандрівникам рекомендували не просто стежити за картою, а й раціонально спланувати на ній усю мандрівку, «позначити кількість кілометрів, яку мають подолати, зазначити зупинки й їхню тривалість, а далі строго триматися того плану, хоч би це й вимагало якогось зусилля» [46, с. 51]. Більше інформації вміщували різноманітні путівники, кількість яких щоразу збільшувалася. Сюди входили довідники–skogowidzy окремих міст та цілого краю, та інформативніші путівники населеними пунктами, передовсім Львовом, курортами та провінційними містами Галичини, а також ті, що вказували залізничні шляхи та вузлові станції краю, а в першій третині ХХ ст. – мережу його готелів, туристичних станцій тощо [47, 61]. Водночас туристи прагнули фіксувати власні враження. Спочатку вони могли це робити у вигляді заміток, нарисів, щоденників, а також – залежно від вміння, проілюструвати свої тексти рисунками та гравюрами. Згодом їм на зміну прийшли фотоапарати, які усе частіше використовували галицькі краєзнавці й туристи, та кінокамери, які застосовували не так часто.

Туризм в Карпатах:

між «політикою» та відпочинком

З одного боку, український туризм і краєзнавство у Галичині ХІХ-ХХ ст. мав іншу етногеографічну спрямованість, аніж польський. Українські інтелігенти прагнули подорожувати територіями, які відповідали їхній національній ідеї, зокрема вирушати Буковиною й Закарпаттям, Великою (Центральною та Південною) Україною, Волиню та Холмщиною тощо [див. напр.1,19]. Натомість поляки подорожували територіями Польщі. (Водночас і ті й інші намагалися мандрувати поза межі Галичини та української й польської етнічних територій, зокрема в Європу. Одним з промоторів такого подорожування у різних напрямках був уродженець галицького Комарна, один зі засновників Академічного туристичного клубу в Львові Мечислав Орлович, який видав не лише путівники Львовом, Галичиною й Буковиною, Волиню, польським Помор'ям, Мазурами, Гданськом, але й Європою загалом [49, 52, 53]. Однак власне Карпатські гори та підгірські місцевості стали предметом польсько-української туристичної й краєзнавчої конкуренції (з іншого боку, багато краєзнавчих проектів кінця ХІХ ст., присвячених вивченню Українських Карпат, організував акти-

віст польського руху, виходець зі Звенигородщини Ізидор / Сидор Коперницький, який здавна цікавився регіоном [48], а частину досліджень спонсорував польський граф українського походження Влодзімеж Дзедушицький/Володимир Дідушицький [напр.: 62]. Крім того, чимало українських студій опиралися на матеріали, зібрані Жеготою Паулі, Вацлавом Залеським (Вацлавом з Олеська), Вінцентієм Полем, Оскаром Кольбергом тощо).

Звичайно, жителі галицьких міст та містечок могли обмежуватися прогулянками («прогулянками», «проходами») міськими вулицями та ближніми околицями. Польські та українські педагоги першої третини ХХ ст. заохочували галицьких учителів та учнів саме до таких мандрів, вважаючи їх зразковим методом реконструкції минулого та виховання патріотичних почуттів. [3, 12, 16, 22, 44] (водночас краєзнавство сприймали і в географічно-природничому розумінні, що також мало педагогічне застосування [43]). Дехто з тогочасних інтелектуалів навіть стверджував, що подорожі довкола міст навіть цікавіші й корисніші для краєзнавства, аніж модні прогулянки у далекі гори [36]. «Розширене» ж коло мандрівок включало подорожі залізницею до недалеких міст, містечок, сіл, окремих об'єктів (наприклад, замків), «і, врешті, в Карпати» [53, с.264; пор.: 40]. Звідси – запровадження спеціальних маршрутів та «схрониськ» для шкільних літніх та зимових (лижних) екскурсій в гори [45, т.1 ч.1, с. 24-27]. Для дітей та дорослих міщан така подорож (окрім виїзду до родичів у сільську місцевість) мала стати «поверненням до природи і / або генетичних витоків (звідси – ініціатива видання спеціального часопису, присвяченого горам та культурі горян – «Wierzychu»/ «Верхи [65]). З іншого боку, до цього стимулював образ «тихої, золотой» провінції [6, 33] та дуже віддаленого, «глухого» села, що зберігає давні традиції. Обидва були присутні і в українській, і в польській краєзнавчій традиції як у ХІХ, так і у ХХ ст. [див.29, 11, 18, 50, 59]. Водночас туристична привабливість Гуцульщини та Лемківщини коренилася не лише в екзотичній культурі їхніх мешканців, яку пропагували уже на зламі ХІХ-ХХ ст. і серед українців, і серед поляків (зокрема, зусиллями Володимира Шухевича [32, 62]). У міжвоєнний час частина польських краєзнавців та політиків стала поширювати думку про польську генезу місцевих субетнічних груп – гуцулів та лемків [37, 54, 55]. Це викликало зворотну реакцію українців, які вважали їх своїми предками.

Гірський туризм (етнографічний та географічно-природознавчий) став також одним з головних проектів скаутського руху. І українські

галицькі пластуни, і польські харцери вважали подорожі в Карпати не лише засобом формування витривалості, винахідливості чи бойового духу, а й національної ідентичності [25, 26]. Для українських скаутів зв'язок між такими гірськими подорожами та патріотизмом був очевидним: «Треба думати, що пласт в майбутньому поставить одною з головніших точок своєї діяльності подорожі в Карпати та влаштування скавтових таборів у горах. В Карпати мусить іти наша молодь, знайомитися з життям і побутом гуцулів і бойків, приглядатись до їхнього скотарства, досліджувати гірську флору й фауну, а головне – досліджувати мінеральні скарби, заховані в горах» – стверджували прихильники «Пласту» на початку 20-х рр. ХХ ст. До того ж, вони вважали, що карпатські (гірські) пластуни мали б досліджувати топографію й геологію Карпатських гір як потенційно важливих військових та господарських об'єктів, очевидно, у перспективі майбутньої української державності [34, с. 36-37]. Але й польські харцери ще перед Першою світовою війною також здійснювали мандрівки в гуцульські Карпати та лемківські Бескиди [66, 67, 68]. Вони поєднували туризм не лише з природознавчими й (меншою мірою) етнологічними студіями, але й з формуванням власних парамілітарних структур. Отож, і за такими мандрівками приховувався не лише виховний, але й політичний підтекст. Невипадково у 30-х роках ХХ ст. існували «туристичні захисти», побудовані у гуцульському стилі польськими «харцежами», що викликало стурбованість українських мандрівників [17, с. 128].

Водночас у польському та українському середовищах мандрівки в Карпати мали й чисто сентиментальний вимір. Невипадково дрогобицький гімназист 30-х р., згодом польський письменник і публіцист Анджей Хцюк, згадував Горгани як «наші гори», місцевих жителів – як близьких полякам мешканців, а довколишні краєвиди – як місце особливої зустрічі людини з Богом [30].

Джерела та література

1. А. Б. Волинська Швайцарія / А. Б. // Наша Батьківщина. – Львів, 1939. – Ч.6. – С.151-156.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя / Олександр Барвінський. – Нью-Йорк – Київ, 2004. – 528 с.

У цьому розумінні, гірський відпочинок мав, як і раніше, два різновиди. Перший включав тривале відвідування відносно облаштованих на той час «домівками» рекреаційно-санаторних зон (Ворохта, Яремче, Осмолода)*. Взимку Карпати асоціювалися з катанням на лижах та санях (Яремче, Славське)**. Влітку ж гірські місцевості ставали базами дитячих таборів, місцями художницьких пленерів (будинок О. Новаківського у Дорі) тощо. Другий шлях полягав у постійних мандрах горами. Маршрути таких подорожей вибиралися по-різному. Пунктами для перепочинку мандрівників-українців ставали, переважно, плебанії («резиденції») сільських священників. «Вакційна мандрівка» була для жителів міста можливістю замінити реалії міського життя «речами» екзотичної «сільської цивілізації» та «дикій природі»: «У Львові посипали нафталіною всі щоденні наші журби, наші наплечники не важкі, не спішимося і ступаємо ... царинковими плаїчками або каменистими лісними доріжками, тут і там перескакуємо гірський потічок і часто задержуємося, щоб на зрубі покріпитися ... малинами або повитягати бальки, вориння і розлоги, що часто загороджують дорогу» [17, с. 123].

Проте у 1939 році (під час боїв за Карпатську Україну та перед початком німецько-польської війни) туризм у Карпатах знову набрав національно-політичного забарвлення. Польські прикордонники раз по раз стали затримувати українських мандрівників як можливих німецьких шпигунів та диверсантів. (У цьому контексті наявність фотоапаратів, детальних карт місцевості, спеціального туристичного спорядження у молодих людей ставали підставою для їхнього арешту). Однак небезпека, як виявилось, надійшла з несподіваного боку: вересень 1939 р. та подальші події радикально змінили етнокультурну карту Галичини, і туризм на деякий час став не надто безпечним заняттям, щоб згодом відродитися знову, однак в зовсім ідеологічних й технологічних умовах.

3. Вірний І. В. Непереверений народний переказ і посестра легенда // Методика і шкільна практика. Додаток до «Шляху виховання і навчання». 4 – тий річник./ І-В. Вірний. – Львів, 1933. – С. 92-104.

* Однак погляди українських та польських туристів на ці відпочинкові зони суттєво різнилися, бо їх розглядали у різній перспективі. «Не думаю, щоб Яремче, Ворохта склали колись конкуренцію до Закопане. У Яремчі відко Львів і Станіславів, в Закопане – усю Польщу» – зауважував один з польських туристів (С.5).

** Не випадково в міжвоєнний період зароджується образ міських жителів як «природжених лижників», захоплених стихією снігового царства.

4. Гвоздевич С. Михайло Зубрицький – дослідник сім'ї та сімейної обрядовості бойків / С. Гвоздевич // Народознавчі Зошити. – 2008. – № 3-4. – С. 392-396.
5. Дзерович Ю. Як то Русь ходила слідами Данила. Пропамятна книга першого руско-народного паломництва в Святу Землю від 5 до 28 вересня 1906 р. / Юліан Дзерович, Василій Мацюрак. – Жовква, 1907. – 383 с.
6. З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – 38 с.
7. Іван Якович Франко на Станіславщині: путівник / упоряд. М. Кубик. – Станіслав: [б. в.], 1956. – 29 с.
8. Ильницький В. Стародавний Звенигородъ. – Львів, 1861. – 29 с.
9. Ильницький В. Стародавня Теревовля / Василь Ильницький. – Львів, 1862. – 48 с.;
10. Ильницький Записки руського путешественника. / Василь Ильницький. – Львів, 1864.
11. Коковський Ф. Тісна / Франц Коковський. – Наша Батьківщина. – 1939. – Ч. 7-8. – С. 185-186.
12. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Вид. 2 / Іван Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991. – 167 с.
13. Литвин Н. Розвиток масового туризму у Польщі у ХІХ – першій половині ХХ ст. / Надія Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 17 – С. 88-93.
14. Луцький В. Активний туризм в Українських Карпатах, витоки становлення: історичний аспект // Василь Луцький / Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Збірник наукових праць Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 3. – С. 12-16.
15. Луцький Я. Туристичними стежками Івана Франка / Я. Луцький // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 17-21.
16. Миколаєвич Д. Про давній Львів // Методика і шкільна практика. Додаток до «Шляху виховання і навчання». 4 – тий річник. / Денис Миколаєвич. – Львів, 1933. – С. 104-109.
17. Надрага О. Серед львівських парків. Упор. К. Курилишин / Олександр Надрага. – Львів, 2004. – 292 с.
18. Огоновський В. Українська Ультіма Туле-Остурия / Володимир Огоновський / Наша Батьківщина. – Львів. – 1939. – Ч.5. – С. 120-124.
19. О. С. Припять (Опис прогульки каяком) / О. С. // Наша Батьківщина. – 1939. – Ч.6. – С. 157-158.
20. Пастернак Я. Старий Галич : археол.-іст. до-сліді у 1850-1943 рр. Вид 2./ Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 348 с.
21. Петранівський В. З історії галицького туристичного краєзнавства (друга половина ХVІІІ ст. – 1945 р.): розвиток мандрівництва / Василь Петранівський, Михайло Рутинський // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – Випуск 2 (12). – С. 48-54.
22. Петрів І. Історичні прогульки (по рідному краю) // Методика і шкільна практика. Додаток до «Шляху виховання і навчання». 4-й річник / Іванна Петрів. – Львів, 1933. – С. 110-112.
23. Подорожі в Українські Карпати. Збірник. Упорядкування і вступна стаття М.А. Вальо. – Львів: Каменяр, 1993. – 279 с.
24. Полек В. Іван Франко на Прикарпатті [Текст]: путівник. / Володимир Полек. – Ужгород: Карпати, 1966. – 64 с.
25. Старосольський Ю. Велика гра. Гутірка про ідею й методу пластування. / Юрій Старосольський. – Мюнхен, 1946. – 68 с.
26. Тисовський О. Життя в Пласті / Олександр Тисовський. – Львів, 1921.
27. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 36. – К., 1982. – С. 68-99.
28. Филипович З. Краєзнавство в поштових марках / Зиновій Филипович. – Наша Батьківщина (Львів). – 1939. – Ч. 6. – С. 146-148.
29. Хамула Б. В Чивчинських горах / Б.Хамула // Наша Батьківщина. – Львів, 1939. – С. 124-128.
30. Хцюк А. Гори, наші гори // Його ж. Атлантида. Розповідь про Велике князівство Балаку. Місяцева земля. Друга розповідь про Велике князівство Балаку. Пер з пол./Анджей Хцюк. – Київ: Критика, 2011. – С. 138-151.
31. Шараневич І. Стародавний Львівъ / Исидор Шараневич. – Львів, 1861. – 139 с.
32. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Львів, 1899-1908. – Ч. 1-5.
33. Яворівщина. З її минулого і сучасного. – Яворів, 1931. – 32 с.
34. Яремченко О. Основи пластування / Олексій Яремченко. – Берлін, 1923. – 56 с.
35. Album uzdrowisk Polski. Poswiecone XV Zjazdowi lekarzy I przyrodników polskich we Lwowie w lipcu 1937. – Bydgoszcz [1937]. – 48 s.
36. Antoniewicz W. Z wycieczek po Galicyi / Włodzimierz Antoniewicz. – Ziemia. – Warszawa, 1912. – № 35. – S. 564-571.
37. Bartoszyk A. Łemkowie – zapomiani Polacy. / Ałersander Bartoszyk. – Warszawa, 1939. – 69 s.
38. Balzer O. O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu. Z planem sytuacyjnym / Oswald Balzer. – Lwów 1906. – 254 s.
39. Demetrykewycz Wł, Kurhany w przemyskiem i drohobyckiem. / Włodzimierz Demetrykewycz. – Kraków, 1897. – 21 s.
40. Dunikowski E. Ze Lwowa do Bieskidu. Przewodnik naukowy w wycieczce do Bieskidu. / Edmund Dunikowski. – Lwow, 1892. – 50 s.

41. Frank A. Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia/ Alison Fleig Frank. – Cambridge: Harvard University Press, 2005. – 343 p.
42. Grodzicki S. Wzdłuż Wisły, Dniestru i Zbrucza: Wędrówki po Galicji dylżanssem, koleją, samochodem /Stanisław Grodzicki. – Kraków, Grell, 1998.
43. Grotowska H. O poznawaniu kraju / Grotowska Helena. – Lwow-Warszawa, 1925. – 204 s.
44. Gnoińska H. Moje miasto. Przyroda i geografia dla 3 klasy miejskich szkół powszechnych. Książka dla nauczyciela. / H.Gnoińska – M. Librachowa. – Lwów, 1936. – 108 s.
45. Hąsiorowski H. Przewodnik po Bieskidach Wschodnich. – Lwów-Warszawa, brw. – T. 1 Cz.1: Bieszczady; Cz, 2: Gorgany. T. 2: Pasma Czarnohorskie.
46. Hemerling K., Podręcznik dla kolarzy. Z licznymi rycinami. nakładem Wiktora Bergera /Kazimierz Hemerling, Wiktor Berger. – Lwów 1894. – 85 s.
47. Inlender A. Przewodnik ilustrowany po ces. – królewskich kolejach państwowych/ Adolf Inlender. – Wieden, brw. – 108 s.
48. Kopernicki I. Piesni górali beskidowych z okolic Rabki / Izidor Kopiernicki. – Kraków, 1888. – 110 p.
49. Kowalik T. Mieczysław Orłowicz (1881-1959) w Krynicy i okolicach / Tomasz Kowalik – Almanach Muszyny. – 2009. – S. 169.
50. Lubicz-Czerwinski I. Okolica zadniestraska między Stryjem a Lomnicą, czyli opis ziemi, dawnych klesk lub odmian tej okolicy / Ignacy Lubicz-Czerwinski. – Lwów, 1811.
51. Lewicki S. Przewodnik po zdrojowiskach i miejscowościach klimatycznych Galicji / Stanisław Lewicki, Mieczysław Orłowicz, Tadeusz Praschil. – Lwów, 1912. – 350 s.
52. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. – Lwów, 1919. – 510 s.
53. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie, – Lwów-Warszawa, 1925. – 276 s.

54. Ossendowski F. Antoni Huculszczyzna: Gorgany i Czarnohora– Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolinskich,[1990] – 227 s.
55. Pieradzka K. Na szlakach Lemkowszczyzny/ Krystyna Pieradzka. – Kraków, 1939. – 244 s.
56. Pieniążek J. Lwów – Gdańsk. Notatki z podróży cyklisty / Jarosław Pieniążek – Lwów, 1896.
57. Pieniążek J. Lwów – Kamieniec Podolski. Notatki z podróży cyklisty./Jarosław Pieniążek. – Lwów 1898. – 36 s.
58. Pustomyty. Zakład kąpielowy (siarczany), otwarty w roku 1880. – Lwow, 1881. – 14 s.
59. Pulnarowicz W. U zrodel Sanu, Stryja i Dniestru (Historia powiatu Turczńskiego)/ Władysław Pulnarowicz. – Turka, 1929. – 144 s.
60. Romantyczne wędrówki po Galicji/ red. Andrzej Zieliński. – Wrocław: Zakł. Narodowy im. Osslińskich, 1987-518 s.
61. Skorowidz hotelowy Rzeczypospolitej Polskiej: spis hoteli, pensonatów, zajazdów, sanatorjów, lecznic itd. – Kraków, 1930/1931.
62. Szuchewicz W. Huculszczyzna/ Włodzimierz Szuchewicz. – Lwów, 1902-1908. – T. 1-4.
63. Szydelski S. Poradnik szofera/ Stanisław Szydelski. – Lwów – Warszawa, 1921. – 169 S.
64. Woźniakowski J. Góry niewzruszone. O różnych wyobrażeniach przyrody w dziejach nowożytnej kultury europejskiej Wyd. 3 / Jacek Woźniakowski.– Kraków: Znak, 1995. – 340 s.
65. Wierchy: rocznik poświęcony górom i góralszczyźnie. – 1925. – R. 3.
66. Wycieczka na Howerlę// Skaut: pismo młodzieży polskiej – Lwów. – 1912. – № 3(25) – S. 46-47.
67. Wycieczka do Krynicy // Skaut: pismo młodzieży polskiej – Lwów. – 1912. – № 4 (26). – S. 62-63.
68. Z. H. Dziennik z wakacji /Z. H.// Skaut: pismo młodzieży polskiej. – Lwów, 1912. – № 3 (25). – S. 45-46; № 4 (26). – S. 59-61.

Роман Гольк

Среди карт и путеводителей: краеведение, отдых и туризм в восприятии жителей Галиции XIX-XX ст.

В статье проанализировано восприятие галицийского краеведения в его историческом, этнографическом и рекреационном аспектах. Автор также анализирует эволюцию представлений о туризме в ментальности жителей Галиции в XIX – первой половине XX вв. в контексте интеллектуальной и повседневной жизни.

Ключевые слова: краеведение, туризм, отдых, этнология, история, Галиция, стереотип.

Roman Holyk

Among the Maps and Guides: The Local Lore, Recreation and Tourism in the Reception of the Galician inhabitants in the 19th – first half of the 20th Centuries

The article analyze the reception of the Galician local lore in historical, ethnographic and recreational aspects. The author also traces the evolution of ideas about tourism in the mentality of Galician inhabitants during the 19th – early 20th Century in the context of the intellectual and everyday life.

Key words: local lore, tourism, recreation, ethnology, history, Galicia, culture, stereotypes